

Especialització i canvi tècnic en l'expansió del sector ramader català entre 1880 i 1936¹

per Josep Pujol Andreu

Catedràtic d'història econòmica del Departament d'Economia i Història Econòmica de la Universitat Autònoma de Barcelona

1. *Introducció*

En el present article s'analitzen diferents aspectes de l'expansió que va experimentar el sector ramader català després de la crisi finisecular, que des del meu punt de vista són especialment rellevants per a entendre dues qüestions. D'una banda, que en aquesta expansió va ser estratègica l'articulació de diferents innovacions tecnològiques en els processos agraris de producció i, de l'altra, que a causa d'aquesta circumstància i de les característiques de la mateixa expansió ramadera, la reestructuració que va haver d'experimentar el sector agrari en les agricultures mediterrànies va haver de ser molt profunda, havent de superar obstacles molt importants.

En aquest sentit es mostrarà, en primer lloc, que l'expansió de l'activitat ramadera a Catalunya des de la dècada de 1880 no es pot entendre, únicament, com el resultat d'una simple agregació de caps de bestiar en el temps, que anirien incrementant la població de les principals espècies del sector enfront dels canvis que s'experimentaven en la demanda, sinó que tant o més important que aquest fet, i a diferència del que succeïa en altres zones d'Europa, també cal explicar-la com el resultat de tot un conjunt de transformacions tècniques i biològiques, sense les quals no hagués estat possible. En segon lloc, també es mostrarà que totes aquestes trajectòries van intensificar diferents línies d'especialització, que van acabar afectant totes aquelles zones de la regió que no estaven orientades a l'explotació dels conreus arbustius i arboris i, finalment, es proposaran algunes hipòtesis de treball sobre les circumstàncies socials que van impulsar els anteriors processos i, molt especialment, sobre l'important protagonisme que van desenvolupar les explotacions de tipus familiar.

1. Aquest treball forma part del projecte d'investigació «Posibilidades de producción, evolución de los precios y distribución de los ingresos en la agricultura catalana (ss. xi-xx)», finançat per la DGICYT (PB96-1157-c-03-01).

2. L'expansió del sector ramader català i la crisi finisecular

És ben conegut que l'expansió de l'activitat ramadera durant el primer terç del segle xx, en les zones més dinàmiques de l'agricultura europea, va ser una de les principals respostes a la crisi finisecular i a les noves conjuntures econòmiques que es van anar succeint a partir d'aquest moment. Les causes que van impulsar aquest procés foren diverses.

En primer lloc, el deteriorament dels preus relatius del blat i altres produccions agràries tradicionals, juntament amb l'increment dels salaris reals i la intensificació dels processos d'industrialització i urbanització, alhora que van estimular entre els propietaris i els agricultors la necessitat de desenvolupar noves línies d'activitat més remuneradores, també van impulsar l'expansió de noves línies de demanda de major elasticitat respecte a la renda i, en particular, la demanda de llet i carn. Simultàniament, la necessitat d'aquells mateixos col·lectius d'intensificar l'ús del sòl en un context d'elevades i sostingudes pressions en els mercats laborals, a conseqüència del mateix creixement de la indústria i els serveis, també va estimular que tendessin a substituir la força humana de treball per l'animal, amb la utilització de tot un nou conjunt d'instruments i màquines de conreu i recol·lecció i que també s'incrementés, per tant, la demanda de bestiar de treball, especialment de peu rodó.

Finalment, no hem de perdre de vista que els diversos tipus d'activitats ramaderes possibilitaven una utilització més eficient de la força de treball disponible, en distribuir-la més equilibradament en el temps, i que la intensa difusió que van experimentar els fertilitzants minerals i químics durant el primer terç del segle xx, també va contribuir a l'expansió de la ramaderia per dues vies. D'una banda, possibilitant reduccions addicionals de les superfícies de guaret i el creixement de les farratgeres, i de l'altre, incrementant les necessitats laborals en la recol·lecció d'aquests aprofitaments i dels cereals, en augmentar les seves produccions.²

Com a resultat, doncs, de totes aquestes circumstàncies i processos, el sector agrari europeu dels anys trenta presentava profundes diferències amb el que havia entrat en crisi en les darreres dècades del segle xix i això, en gran part, a causa de l'expansió que va experimentar d'una banda la ramaderia productora

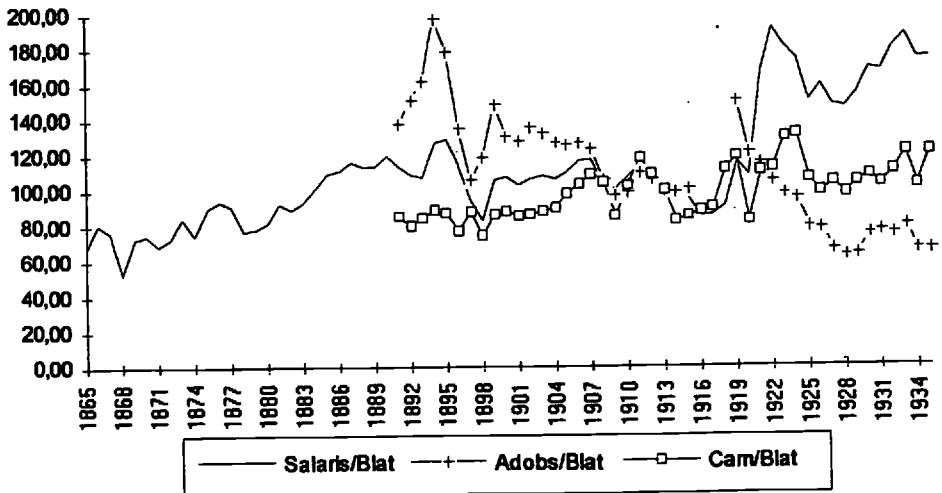
2. Sobre l'expansió de l'activitat ramadera a Europa i les causes que la van impulsar, poden consultar-se els treballs de M. TRACY, *Agriculture in Western Europe: Challenge and Response, 1880-1980*, London, 1982; R. PRICE, *The modernization of rural France*, Hutchinson, Hutchinson Library, 1983; G. DÉSERT, «Prosperité de l'agriculture», a G. DUBY i A. WALLON, *Histoire de la France rurale de 1879 à 1914*, Paris, Seuil, 1973; D. GRIGG, *The Dynamics of Agricultural Change: The Historical Experience*, London, 1982; D. GRIGG, *The Transformation of Agriculture in the West*, Oxford, Basil Blackwell Ltd., 1992; G. CORONA i G. MASSULLO, «La terre e le tecniche. Innovazioni produttive e lavoro nei secoli xix e xx», a P. BEVILAQUA, *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. I. Spazi e paesaggi*, Marsilio, 1992, 353-449; G. GRANTHAM, «The growth of the labor productivity in the production of wheat in the Cinq Grosses Fermes of France, 1750-1929», a B. M. S. CAMPBELL i M. OVERTON (eds.), *Land, Labour and Livestock. Historical studies in european agricultural productivity*, Manchester U.P., 1991, 341-363; i J. C. TOUTAIN, *La consommation alimentaire en France de 1789 à 1964*, Paris, 1971.

d'aliments, pel proveïment principalment dels grans nuclis de població, i de l'altra, de l'expansió que va assolir al mateix temps el bestiar de treball cavall i mular, en resposta als augments salarials i a les noves disponibilitats de mitjans de producció.

Catalunya va ser sens dubte una de les zones de l'estat on aquests processos es van deixar sentir amb més intensitat, i no sembla arriscat relacionar inicialment aquest fet amb el sostingut desenvolupament industrial de la regió, i la creixent importància que va anar assolint la ciutat de Barcelona.³ Els canvis en els preus relatius que s'indiquen en el gràfic 1, i diverses informacions sobre la creixent demanda d'aliments ramaders i de bestiar de treball durant el primer terç del segle xx, apunten clarament en aquesta direcció.

GRÀFIC 1

Relacions d'intercanvi respecte al blat, del treball, els fertilitzants minerals i químics i la carn de porc (núm. índex en base 100, 1913)

Font: Elaboració pròpia a partir de l'apèndix estadístic 1.

3. Sobre l'evolució de la ramaderia espanyola o en diverses zones de l'estat, entre 1865 i la dècada de 1930, poden consultar-se els estudis de GEHR «Contribución al análisis histórico de la ganadería española, 1865-1929», *Agricultura y Sociedad* 8, 1978, 129-182; 10, 1979, 105-169; X. CARMONA i L. DE LA PUENTE, «Crisis agraria y vías de evolución ganadera en Galicia y Cantabria», a R. GARRABOU (ed.), *La crisis agraria de finales del siglo XIX*, Barcelona, Crítica, 1988, 182-211; J. M. MARTÍNEZ CARRIÓN, *La ganadería en la economía murciana contemporánea, 1860-1936*, Murcia, Consejería de Agricultura, 1991; L. DE LA PUENTE, *Transformaciones agrarias en Cantabria, 1860-1930*, Bilbao, Universidad de Cantabria, 1992; R. DOMÍNGUEZ i L. DE LA PUENTE «Condicionantes e itinerarios del cambio técnico en la ganadería cántabra, 1750-1930», *Noticario de Historia Agraria* 9, 1995, 69-86; i particularment V. PINILLA, *Entre la inercia y el cambio. El sector agrario aragonés, 1850-1935*, Madrid, MAPA, 1995, 99-122, on es proporciona una bibliografia molt actualitzada del tema. Pel que fa més concretament a Catalunya, vegeu els estudis de J. PUJOL, *Les transformacions del sector agrari català*

Recordem en primer lloc, que el consum de llet i carn a Barcelona es va incrementar en uns 110 milions de litres i 12 milions de quilos, respectivament, entre la dècada de 1890 i els anys trenta, i que en aquest moment, més concretament, el consum anual de la ciutat se situava en uns 120 milions de litres i 38 milions de quilos, una part important del qual es cobria des de la pròpia regió. Totalment en el cas de llet i en un 50% en el de la carn.⁴

Durant aquest mateix període, en segon lloc, també sabem que en el sector agrari van tendir a incrementar-se els costos salarials per unitat de producte, mentre canviaven les estructures de preus relatiu a favor de les produccions ramaderes, i que en aquest procés, simultàniament, l'expansió de les superfícies regades en unes 140.000 ha entre 1860 i 1933, i la intensa difusió que van experimentar els nous fertilitzants minerals i químics i diferents tipus d'arades de pala, segadores, dalladores i màquines de batre i ventar, van canviar de forma significativa les condicions tradicionals de producció, amb dos resultats ben definits: incrementar d'una banda la demanda de bestiar de treball, i en particular de cavall i mular, i de l'altre, incrementar paral·lelament les superfícies de pinsos i farratges, des d'unes 168.000 ha el 1888 a gairebé 289.000 ha els anys trenta. En aquest moment, podem estimar que el consum d'aquells fertilitzants se situava en uns 30 kg/ha, quan era pràcticament inexistent en la dècada de 1890, i que els nous instruments i màquines de conreu i recol·lecció havien substituït gairebé totalment en moltes comarques, els estris agraris que s'utilitzaven encara a finals del segle XIX.⁵

En síntesi, si utilitzem les correccions que va introduir Rof i Codina en els censos ramaders dels anys trenta, les trajectòries que es desprenen del quadre 1 semblen força creïbles. Així, mentre que les poblacions de boví i porquí pràcticament s'haurien doblat entre 1865 i 1934, i que també s'haurien incrementat

entre la crisi finisecular i la Guerra Civil, tesi doctoral, UAB, 1988, 171-216, i E. GIRALT, «L'agricultura», a *Història Econòmica de Catalunya Contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990, 277-305. Per a més informació, poden consultar-se els estudis més recents que es van presentar en el VI Congrés de la Asociación de Historia Económica, 6ª sesión: *La ganadería española (de la época medieval a circa 1960)*, Girona, 15-17 de setembre de 1997.

4. *Anuarios Estadísticos de la Ciudad de Barcelona*, publicats entre 1903 i 1921, *Anuarios Estadísticos de España* de 1922 a 1925 i de 1934, *Bulletí Mensual d'Estadística de la Generalitat de Catalunya*, de setembre de 1934, i J. MAS ALEMANY, *Memòria de la labor dels Serveis de Sanitat Veterinària practicada l'any 1932 per... director*, Barcelona, 1933, 20-21; *Memòria de la labor dels Serveis de Sanitat Veterinària practicada l'any 1933 per... director*, Barcelona, 1934, 30-36; *Els Serveis del Cos de Veterinària a l'any 1934 per...*, Barcelona, 1935, 27-35. Sobre el consum de llet a Barcelona, vegeu també J. RÀFOLS i CASAMADA, «L'evolució del consum de llet a Barcelona. Segles XIX i XX. Causes, factors i circumstàncies connexes», a *Actes de les IV trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Alcoi, 13-15 desembre 1996*, Barcelona, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 1998, 423-428.

5. Sobre l'evolució dels salaris agraris i el consum dels fertilitzants minerals i químics, consulteu respectivament R. GARRABOU, J. PUJOL i J. COLOMÉ, «Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya, 1815-1936)», *Recerques* 24, 1991, 23-51, i J. PUJOL, «La difusió de los fertilizantes minerales y químicos hasta la década de 1930: el caso español en el contexto europeo», *Historia Agraria* 16, 1998. Sobre la difusió dels nous instruments i màquines que s'indiquen en el text, Pujol, *Les transformacions...* 335-360, on es mostra que el 1932 les arades de pala (108.751) superaven àmpliament les romanès (31.216), i que la difusió de diverses segadores (7.713), dalladores (8.663) i màquines de batre (586) i ventar (11.434) havia transformat profundament les operacions de recol·lecció dels cereals i farratges a les províncies de Lleida i Girona.

amb intensitat les poblacions de cabrum, cavallí i mular, les d'oví i asiní haurien tendit a reduir-se, en aquest darrer cas de forma molt acusada. Tot i aquestes reduccions, sembla clar que el nombre total de caps va haver d'augmentar sensiblement entre mitjan dècada de 1860 i la dècada de 1930, i que també va haver de fer-ho, i amb més intensitat encara, el pes en viu de la ramaderia que integrava el sector.⁶

QUADRE 1
Composició i evolució de la ramaderia a Catalunya

	Núm. caps					
	boví	porquí	cavallí	mular	asiní	oví
1865	109	220	35	73	88	759
1917	114	305	55	70	52	652
1934	199	422	76	82	51	623

	Núm. índex					
	boví	porquí	cavallí	mular	asiní	oví
1865	100	100	100	100	100	100
1917	105	139	157	96	59	86
1934	182	192	217	112	56	82

Font: elaboració pròpia a partir de la Junta General de Estadística, *Censo de la ganadería en España según el recuento verificado en 24 de septiembre de 1865*, Madrid, 1868, JCA, *Estudio de la ganadería en España*, Madrid, 1920, i ROF i CODINA, «El ganado mayor que explota la región», a R. M. MIR i COMAS, *Cataluña Agrícola*, Barcelona, 1943 (pp. 95-111).

Vegem ara que va significar aquesta expansió en el sector agrari de la regió i la destacable importància que van tenir en aquest procés el desenvolupament d'altres línies de canvi tècnic a més de les que s'han indicat.

3. La ramaderia i la transformació de les seves bases biològiques: els casos del boví, el porquí, el cavallí i el mular

Un fet veritablement destacable de l'expansió que va experimentar el sector ramader català a partir de la crisi, i que defineix una diferència fonamental amb altres processos expansius a nivell europeu, és, sens dubte, la precarietat que caracteritzava el seu aprofitament en les darreres dècades del segle XIX.

Dues circumstàncies que van influir clarament en aquesta situació, i que ja han estat assenyalades en altres treballs, estan directament relacionades amb el

6. A causa de la inseguretat de les estimacions disponibles sobre el número de caps de bestiar, només consigno en el quadre 1 les que considero més fiables, i més per il·lustrar que per intentar quantificar acuradament l'evolució de les espècies que s'indiquen. Una visió crítica sobre les informacions dels censos en el cas concret de Catalunya pot trobar-se a PUJOL, *Les transformacions...*, 171-216.

tipus de creixement agrari que es va desenvolupar a Catalunya durant aquella centúria, enfront de les noves possibilitats de producció que van proporcionar la desarticulació de l'Antic Règim, l'expansió de població i la intensificació de les relacions econòmiques a nivell continental. D'una banda, l'expansió de les superfícies cultivades en més de 500.000 ha entre 1787 i 1888, impulsades particularment pels conreus arbustius i arboris. De l'altre, la limitada implantació que van assolir en canvi els sistemes de conreu intensiu que s'estaven difonent en una àmplia part de l'Europa occidental, i en els que diverses rotacions de cereals, tubercles i farratges possibilitaven el manteniment d'elevats contingents ramaders.⁷

A finals del segle XIX, per tant, mentre que l'activitat ramadera estava sòlidament implantada en moltes zones del centre i nord del continent, combinant-se amb les activitats agrícoles de forma intensiva, la situació existent a Catalunya era molt diferent, i en la dècada de 1880, de fet, l'alimentació de la ramaderia es limitava als recursos que proporcionaven unes 30.000 ha de farratges, 21.000 ha de garrofers i 115.000 ha de cereals i lleguminoses pinso, que sols representaven en conjunt el 14,5% de les superfícies cultivades totals, i als recursos més migrats que proporcionaven unes 164.000 ha de guaret i diferents tipus de subproductes com els pàmpols de les vinyes. Paral·lelament, els conreus arbustius i arboris sense els garrofers ocupaven el 47% de les terres de conreu, i els cereals i lleguminoses de consum humà el 21%.⁸

En aquest moment, doncs, no és estrany que nombrosos observadors i comentaristes de l'època es queixessin sovint de l'estat en què es trobava el sector ramader a Catalunya, quan el comparaven amb el d'altres zones més desenvolupades, i que destaquessin, per exemple, que en la major part de les zones agrícoles de la regió, i fora d'algunes excepcions a Girona i Barcelona, la ramaderia era considerada com una mal necessari que calia patir per tal de poder conrear la terra i transportar els productes del camp, i no com un sector que calia potenciar pels ingressos addicionals que podia proporcionar.⁹ I. Girona ho sintetitzava així el 1893: *«El atraso de nuestra agricultura es debido en parte al poco ganado que existe en las explotaciones rurales, reducido en algunas de ellas al indispensable para las labores, y viene a agravar esta situación la escasa y pobre alimentación que se le da al mismo, ya que generalmente se cría en libertad*

7. Vegeu en particular, R. GARRABOU i J. PUJOL, «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX», *Recerques* 19, 1987, 35-83; «La especialización de la agricultura mediterránea y la crisis. Cataluña y el País Valenciano», a R. GARRABOU (ed.), *La crisis agraria de finales del siglo XIX*, Barcelona, Crítica, 1988, 94-130, i R. GARRABOU, J. PUJOL, J. COLOMÉ i E. SAGUER, «Estabilidad y cambio en la explotación campesina (Cataluña, ss. XIX-XX)», a R. GARRABOU (ed.), *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*, Madrid, MAPA, 1992, 15-92; «La crisi finisecular i la recomposició del món rural català», *Recerques* 26, 1992, 197-132.

8. Vegeu concretament les estimacions que es proposen a PUJOL, *Les transformacions...*, 137.

9. Segons recordava Vayreda el 1908, per exemple, el bestiar no era «més que un aditament a l'heretat, sols apreciable pels fems que a n'aqueixa n'hi pertanyien» (P. VAYREDA, «El contracte d'explotació agrícola», *Revista de la Cambra Agrícola Ausetana y del Sindicat Agrícola de Vich* 26, 1908, 366-368).

con el objeto de que se aprovechen y utilicen las yerbas naturales que crecen en los yermos y barbechos, que sin el ganado no tendrían valor alguno.¹⁰

Però aquests no eren els únics problemes de l'agricultura catalana i del seu sector ramader. A més del reduït nombre de caps de bestiar i de la feble integració entre les activitats agrícoles i pecuàries, diversos informes i memòries sobre la situació de la ramaderia a Catalunya en la segona meitat del segle XIX, també destacaven l'existència de limitacions importants en l'aprofitament econòmic d'aquest sector, a conseqüència dels diferents tipus de races que s'havien anat imposant.

En el cas del bestiar boví s'assenyalava per exemple que era útil per treballar, però *«con poca aptitud para el engorde y ninguna lechera»*, i que sols en els grans nuclis de població es disposava d'exemplars suïssos i holandesos per l'abastament local. En el cas del bestiar porquí es destacava que era de lent creixement i poc pes, i poc adient per tant per a l'engreixament, i en el cas del cavallí, que en ser descendent de l'antiga raça africana i creuaments desordenats amb races asiàtiques i germàniques, estava integrat per cavalls i eugues de baixa estatura, poc pes i febles, que només eren aptes *«para la silla y para tirar de una tartana ligera... y tenían el inconveniente que los ganaderos debían criarlos hasta que empezaban a ser útiles, o sea hasta los 4 años... y todavía, lo que es peor, al ganadero le era difícil vender los potros cuando lo deseaba»*.¹¹

En conseqüència, a excepció de la producció càrnia o lletera que s'havia desenvolupat en alguns nuclis especialitzats com Vic o Barcelona,¹² i de la producció pròpiament de bestiar en totes aquelles zones del Pirineu i el Prepirineu, que *«no podían ser por el clima, terreno, altitud y producciones otra cosa que comarcas ganaderas»*, les fonts consultades destaquen sovint la reduïda o nul·la importància que tenien aquestes produccions en la major part de la regió, i que aquesta situació es veia a més agreujada en moltes zones agrícoles per la poca presència que tenien en les operacions de conreu, el cavallí i el mular. S'estimava així en l'estadística de 1865, que a més d'uns 20.000 cavalls i eugues i 58.000 caps de mular, que s'utilitzaven preferentment a la província de Barcelona, en

10. I. GIRONA, «Ganadería», *Revista del IACSI*, 1893, 87-88.

11. Vegeu concretament els estudis de la JCA, *La ganadería en España. Avance de la riqueza pecuaria en 1891, formado por la... conforme a las memorias reglamentarias que en el citado año han redactado los ingenieros del Servicio Agronómico*, Madrid, 1892 (vol. I, 302-303, 383, 391-393; vol. II, 304-305, 319, 384, 396-397, 406-408); M. VILARRASA, «Suidotècnica», *Revista de la Cambra Agrícola Ausetana* 1, 1906, 6-11, i P. M. ROSSELL I VILAR, *La ganadería de la Cerdanya*, Madrid, Asociación General de Ganaderos, 1916, 19-20 i 45-48; «Importancia de la ganadería en Cataluña y estudio zootécnico de alguna de sus comarcas», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, vol. XV, Barcelona, 1919, 35 i 63; *Els concursos de bestiar. Perque es van crear. Perque es van suspendre*, Barcelona., 1922, 9-10; i «Las razas animales en relación con la etnología de Cataluña», *Memorias de la RACAB*, Barcelona, 1930, 18-19 i 29-35.

12. Segons la JCA, el nombre total de vaques lleteres de «Barcelona y afueras» al voltant de 1891, se situava entre 900 i 1.200 (*La ganadería en España...*, 295). Onze anys més tard, els serveis estadístics de l'Ajuntament d'aquesta ciutat en consignaven 1.404, amb una producció anual de 5,1 milions de litres. També segons la JCA (*La ganadería en España...*, 296), la indústria d'embotits estava molt estesa a tota la província, destacant però les produccions de Vic, on «Las salchicerías...son monumentales fábricas movidas á vapor, dotadas de la maquinaria más perfecta».

el conjunt de la regió es destinaven a les operacions de conreu més de 75.000 ases i 70.000 caps de boví, que representaven així, en total, el 65% aproximadament dels motors animats que s'utilitzaven en l'agricultura.¹³

Respecte a altres zones europees, en síntesi, hi ha pocs dubtes de la important reorientació productiva que va haver d'experimentar el sector ramader català, mentre tendia a expandir-se durant el primer terç del segle xx, i que en aquest procés, més concretament, no solament va resultar estratègic el creixement de les disponibilitats existents de pinsos i farratges, sinó també i, molt especialment, la transformació de les races de bestiar que s'explotaven a la regió. Abans ja hem fet referència a la primera d'aquestes qüestions i a l'elevada importància que van tenir en l'expansió d'aquells recursos, el creixement de les superfícies regades i la difusió dels nous mitjans de producció que es proporcionaven des de la indústria i els serveis. Vegem ara com es van transformar les bases biològiques del sector, en el cas de les espècies esmentades anteriorment.

En el cas de la ramaderia bovina, en primer lloc, les fonts consultades il·lustren molt bé la creixent difusió de les races suïsses i holandeses entre els bovins catalans des de la dècada de 1880, i l'important paper dinamitzador que va tenir en aquest procés la ciutat de Barcelona, a causa, concretament, de la continuada exportació de vedells que realitzaven les vaqueries d'aquesta localitat a les comarques amb prats i pastures del nord de la regió, on eren criats i creuats amb les races del país, i enviats de nou a les vaqueries de la capital o a l'escorxador. Juntament amb aquesta activitat, també cal destacar les importacions directes que van fer de les noves races diversos ramaders de la Catalunya septentrional, amb la finalitat de desenvolupar la pròpia producció de vaques lleteres o de derivats lactis, i l'activitat d'innovació que van desenvolupar en la mateixa direcció alguns grans propietaris i/o comerciants de l'àrea barcelonina, com J. Casanoves i Parellada i E. Bertrand i Salas del Baix Llobregat, quan van prendre la decisió de crear dos lleteries industrials en aquesta localitat per a l'abastament de la capital.¹⁴

Així, si a mitjan dècada de 1910 ja es constata que s'havia endegat un intens procés de substitució de les races del país, i que la producció anual de llet s'havia incrementat des d'uns 6 o 7 milions de litres abans de 1900, a prop de 38.10⁶ al voltant de 1915, en la dècada de 1930 es destacava que *«apenas quedan ejemplares de la raza primitiva»* i que la producció de llet s'havia incrementat

13. La cita és de Rossell i Vilar (Importancia de la..., 86), i les dades que s'esmenten de la Junta General de Estadística (1868). Segons la JCA, a més, a Barcelona «El caballo es en la provincia auxiliar de la industria más que de la agricultura. Cuando su vejez les incapacita van á la agricultura á prestar sus últimos servicios. La mula comparte con el caballo el trabajo de arrastre en las poblaciones y fuera de ellas; algunas se destinan á transporte á lomo y las restantes al trabajo agrícola. El buey y la vaca, como animales de trabajo, tienen su natural aplicación en la casa de labor, y el asno en la del pegujalero» (*La ganadería en España...*, 309).

14. La informació és de J. ROF I CODINA, «El ganado mayor que explota la región», a R. M. MIR I COMAS (ed.), *Cataluña Agrícola. Aportación a su estudio, Barcelona*, 1943, 95-111, la cita a la pàgina 98. De testimonis orals també sabem de l'activitat de difusió que van fer de la raça holandesa per la zona del Vallès, diferents lleterers i comerciants de la capital com els Viader, fundadors anys més tard de l'empresa Letona S A, i creadors del conegut producte Cacaolat.

fins a uns 120 milions, essent predominants en les zones de regadiu els bovins holandesos o els seus descendents i els suïssos a les de muntanya.¹⁵

Pel que fa al bestiar perquè la renovació de races no va ser menys espectacular, i així ho il·lustren de nou nombroses referències sobre la creixent importació de varietats estrangeres de ràpid creixement i elevat pes, a partir també de la dècada de 1880, i com a resultat, principalment, de les iniciatives que van desplegar diversos propietaris mitjans, agrícoles i ramaders, i parciers benestants.¹⁶

Ja el 1891 s'assenyalava així que a Girona «se han practicado infinidad de cruzamientos con objeto de mejorar la raza del país», i que a Barcelona «El ganado de cerda... esta en periodo de transición... pués que introduciéndose en la porcina muchos ejemplares de familias mejoradas francesas e inglesas, los cruzamientos están a la orden del día, borrándose los caracteres de nuestra antigua raza y apareciendo, en cambio, otros, cuya bondad debería estudiarse con detenimiento». A finals de la dècada de 1910, es posava de relleu que tota la població de porquí de Lleida i Barcelona era Craonesa i Yorkshire, «que también es precoz para el engorde», i en la dècada de 1930, finalment, «que las razas de cerdos predominantes en las zonas más productoras, responden a los tipos ingleses Yorkshire y Large White... animales de buena boca, muy precoces, que a los ocho meses adquieren peso vivo de cien kilos, pudiendo sacrificarse antes de cumplir un año de edad».¹⁷

Pel que fa al cavallí i al mular, finalment, dos fets semblen haver estat decisius en la seva transformació. D'una banda la liberalització de la producció el 23 de juliol

15. Vegeu concretament sobre aquest procés de canvi, les observacions i anàlisis de ROSSELL I VILAR, *La ganadería de...*, 49; «Importancia de la ganadería...», 63; ROF I CODINA, «El ganado...», 98; JCA, *Estudio de la ganadería en España. Resumen hecho por la... de las memorias de 1917 remitidas por los ingenieros del Servicio Agronómico Provincial*, Madrid, 1920, 102 i 273; i J. LLOVET, *La producción de llet i vaques lleteres a l'Empordà*, Barcelona, Publicacions de l'Obra Agrícola de la Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis, 1934, 9. Sobre l'evolució de la producció de llet a la capital i en el conjunt de la regió: *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona* de 1903, 252-257; J. MAS ALEMANY, *Memòria... l'any 1932...*, 20-21; *Memòria... l'any 1933...*, 30-36; *Els Serveis...*, 27-35; ROSSELL I VILAR «Importancia de la ganadería...», 8; J. LLOVET, «Els preus de la llet a Catalunya durant els anys 1936 i 1937», *Arxius de l'Escola Superior d'Agricultura* (AES), Barcelona, 1938, 158-159; i ASOCIACIÓN GENERAL DE GANADEROS, *Estadística de la producción de leche, manteca y queso*, Madrid, s.a., 78-123.

16. Sobre les característiques de la raça primitiva i/o els inicis de la seva substitució, consulteu els treballs de J. M. BOFILL, «Bestiar porquí», Federació Agrícola Catalana Balear (FACB), *XI Congrés celebrat a Vich. Juny 1908*, Vich, 1909, 60-64; J. D'ABADAL, «Cultiu de la Plana de Vich i conveniència d'extendre més el cultiu de les plantes farratgeres», FACB, *XI Congrés celebrat...*, 31-32; G. DE REPARAZ, *La Plana de Vich*, Barcelona, Barcino, 1928, 123; i ROSSELL I VILAR, «Importancia...», 81, «Las razas animales...», 18-20. Segons recordava Vilarrasa el 190, a la Plana de Vic «D. Juan Isern, actual colono del Mas d'en Prat, fué el primero que, habiendo oido que existía otra raza más precoz que la nuestra y teniendo á la par afición, como ha demostrado siempre, á esta clase de ganado, adquirió un verraco de raza inglesa Yorkshire del señor Blanchart de Berga. Y aquí empieza la regeneración de nuestro ganado moreno» (VILARRASA, «Suidotècnia», 6). Sobre el protagonisme que també va tenir la Cambra Agrícola de Vic, consulteu l'article de J. FATJÓ, «Perquè dues races noves», *Revista de la Cambra Agrícola Ausetana* 13, 1907, 170-174.

17. Vegeu en concret, JCA, *La ganadería en...*, 193, 307-308, 385; REPARAZ, *La Plana...*, 123; BOFILL, «Bestiar porquí», 62-64; ROF I CODINA, «El ganado mayor que...», 106-107; i ROSSELL I VILAR, «Importancia de la...», 81, «Las razas animales...», 20. Segons aquest darrer autor, en els anys trenta el porquí del país solament es conservava «en la parte más abrupta de los Pirineos, entre la Mare de Deu del Mont y el Puig de les Bruixes».

de 1869, que va impulsar des del primer moment les importacions d'exemplars perxerons, belgues, ardanesos i de Poitou, per part sobretot dels propietaris ramaders de la Catalunya septentrional. De l'altra, la creació el 1904 del Dipòsit de Sementals d'Artilleria d'Hospitalet del Llobregat, que va arribar a tenir 134 sementals i 45 parades oficials, i va contribuir particularment a ordenar i donar coherència al procés global de transformació, difonent les característiques bretones, norfolk i norfolk-bretones, que eren les més apropiades pel tir lleuger i els treballs agrícoles.¹⁸

Així, a conseqüència d'una i altra via, i dels continuats creuaments que es van anar realitzant amb els exemplars del país, nombrosos testimonis destacaven de nou a mitjan dècada de 1910, la presència d'uns nous tipus de mestissos «*pero mestizos que responden a las exigencias del mercado*», i en la de 1930, i de forma similar al que havia succeït amb les altres espècies, que les varietats originàries de cavalls i mules havien pràcticament desaparegut, i que el seu lloc havia estat ocupat per una nova classe de bestiar de característiques molts diferents.¹⁹

En el cas del cavallí, es destacava sobretot la coexistència de mestissos de característiques perxerones de 500 a 800 quilos de pes i d'1,55 a 1,70 m d'alçada, que resultaven «*un excelente motor agrícola para el laboreo de las tierras de fondo*», i de mestissos de característiques bretones de 450 a 500 quilos i d'1,56 a 1,60 m, que podien arrossegar «*un peso de 1.000 kilos sin fatiga trotando a 12 kilómetros por hora*». Pel que fa al mular, s'assenyalava que «*la mula actual es muy superior a la que se producía en la antigua población caballar*» i, més concretament, que era «*el resultante de la yegua bretona y bretona-percherona con el renombrado garañon catalán... por cuya razón es reputado como superior al obtenido en cualquier otra región de España*».²⁰

En resum, si en els casos del boví i el porquí es va acabar implantant un nou tipus de bestiar, intensament orientat respectivament a la producció de llet i carn, en el cas del cavallí i el mular es van aconseguir unes varietats que permetien realitzar millor les diferents operacions agrícoles de conreu, recol·lecció i transport, i sense les quals, en definitiva, no es pot entendre ni la intensa reducció que van experimentar en aquestes tasques el bestiar boví i l'asini, ni tampoc, la important difusió que van assolir al mateix temps els nous instruments i màquines de conreu i recol·lecció a què hem fet referència anteriorment.²¹

18. Sobre els orígens d'aquest procés i les causes que el van impulsar, vegeu les informacions que proporcionen ROSSELL I VILAR, «Importancia de la...», 19-20 i 35, *Els concursos de...*, 2-10, i «Las razas animales...», 8; i ROF I CODINA, «El ganado mayor...», 100. Vegeu també l'estudi del GEHR, «Contribución al análisis...», 10, 109-112.

19. ROSSELL I VILAR, «Importancia de la...», 35-36, *La ganadería de la Cerdeña*, 21; JCA, *Estudio de la ganadería...*, 181-182, 190-191, 272-273; i ROF I CODINA, «El ganado mayor...», 100-102. Segons aquest autor, a més, a Girona s'havia aconseguit un «tipo mestizo de características uniformes, similar al bretón, que se conoce con la denominación de caballo del Ampurdán».

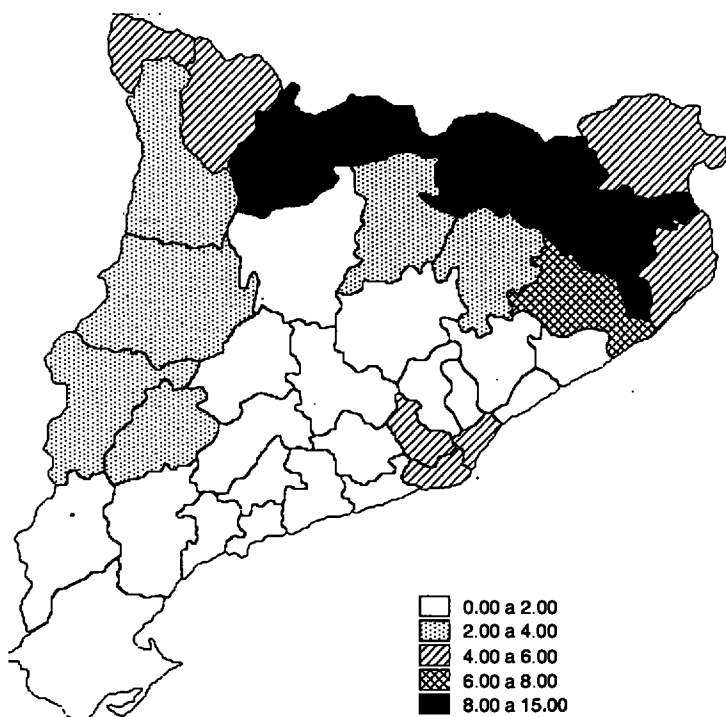
20. ROF I CODINA, «El ganado mayor...», 101-102 i 105; ROSSELL I VILAR, *La ganadería...*, 39; i JCA, *Estudio de la...*, 182.

21. Sobre el procés de substitució del bestiar boví en les zones agrícoles de la regió, pel cavallí i el mular, poden trobar-se nombroses referències a JCA, *Estudio de la...*, 187, 218-220, 240, 267; ROF I CODINA, «El ganado mayor...», 102; P. M. ROSSELL I VILAR, «La producció de mules i guarans de raça catalana», *Agricultura i Ramaderia*, 1927, 541-542; J. CALLIS I MARQUET, «La Plana de Vich», a R. M. MIR I COMAS, *Cataluña Agrícola*, Barcelona, 1943, 214; J. M. RIU I VULART, «Característiques

4. Les noves activitats ramaderes i els processos espacials d'especialització

Com acabem de veure, doncs, l'expansió de l'activitat ramadera i la transformació de les races de bestiar són processos que es van donar de forma simultània i juntament amb tot un altre conjunt de transformacions que van afectar les tècniques agrícoles de producció, i gràcies a les quals es van poder incrementar les produccions de pinsos i farratges. Vegem ara com es va anar configurant el nou sector agropecuari de la regió i les diferents línies d'especialització que es van desenvolupar a mesura que s'anaven materialitzant els anteriors processos.

MAPA 1
Distribució del bestiar boví el 1917 (%)

Fons: elaboració pròpia a partir de l'apèndix estadístic 2.

econòmiques d'una empresa agrícola del Vallès oriental. AESA, Barcelona, 1936, 33-34; SINDICATS AGRÍCOLES DE CATALUNYA, *Memòria. Exercici 1936-1937*, Vilassar de Mar, 1937, 67; i S. LLOBET, «De la geografia agrària de la comarca del Maresme», *Estudios Geográficos* 58, Madrid, 1955, 275. Aquest autor, per exemple, comparava diferents estimacions estadístiques de 1860 i 1944 relacionades amb la comarca del Maresme i assenyalava que «Es interesante anotar que había numeroso ganado vacuno de trabajo donde ahora no existe». Segons Rof i Codina, alhora, el bestiar asini a Catalunya era «reemplazado por la mula o el caballo, fenómeno que viene registrándose constantemente en el campo catalán, como manifestación de su progreso en la explotación del suelo».

Considerem en primer lloc com es van desenvolupar geogràficament els diferents tipus d'aprofitaments ramaders des de les últimes dècades del segle XIX, a partir de les informacions existents en les estimacions estadístiques de 1917 i 1924, i en tot un seguit d'estudis d'àmbit comarcal o regional realitzats durant els anys vint i trenta.

En el cas del bestiar boví, en primer lloc, aquestes fonts il·lustren molt bé que la seva explotació es va seguir concentrant en les zones ramaderes del Pirineu i el Prepirineu, on era objecte tradicionalment d'una utilització molt diversa, però també que la seva explotació es va anar estenent cap a les comarques nord-orientals de Girona i Barcelona a mesura que s'incrementava la producció de llet, tot establint-se en aquest procés dues grans línies d'activitat. D'un costat, la producció de bestiar boví lleter, de carn i/o treball i en menor mesura de derivats làctics, que va tendir a situar-se a la zona ramadera gironina i a la Seu d'Urgell, i de l'altra, la producció pròpiament de llet per al proveïment de la capital, que es va anar estenent des del nucli barceloní fins abastar els partits de Sant Feliu de Llobregat, Barcelona, Granollers, Arenys, Mataró, Sabadell, Tarrassa i Vic, important de l'anterior bona part dels caps necessaris per al manteniment estable de l'activitat.²²

Els mapes 1 i 2 il·lustren prou clarament aquesta situació, en un moment intermedi del procés de creixement que estem considerant. Així, mentre que el 1917 s'estimava en un 53,6% el boví existent a Catalunya que es trobava en els partits de la Seu d'Urgell, Puigcerdà, Olot, Girona i Santa Coloma de Farners, el 1924 s'assenyalava que aquesta zona sols concentrava el 14,8% del boví productor de llet existent a la regió i que el 66,1%, en canvi, es trobava en els partits de Barcelona, Sant Feliu, Granollers, Osona, Arenys i Mataró.

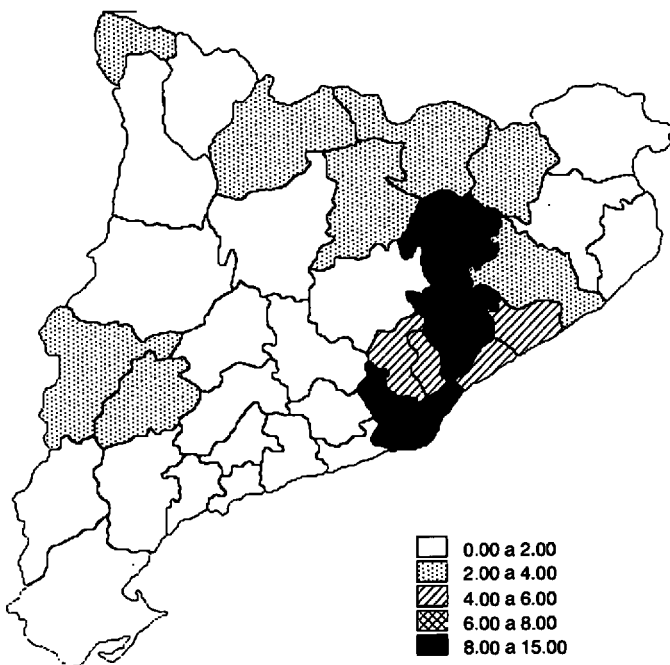
En el mateix sentit, destaquem també els estudis de P. M. Rossell i Vilar i J. Llovet, on es mostra la creixent importància que havia anat assolint la producció de vaques lleteres a la Cerdanya i l'Empordà sota l'impuls de la demanda barcelonina des de l'inici del segle XX²³ i, finalment, l'acurada descripció que feia d'aquests processos E. Simó i Notó el 1934, quan destacava un cop més que «a les comarques agrícola-ramaderes tenen la cria i a les ciutats sols exploten la vaca en plena producció» i així, «Compren vaques, en general de segon part per amunt,

22. Pel que fa al manteniment del boví de treball a les àrees de muntanya, a causa de les condicions climàtiques existents, vegeu JCA, *La ganaderia en España...*, 386, i ROSSELL I VILAR, *La ganaderia de la...*, 50-51. En relació amb l'àrea de Barcelona, destaquem que la producció de llet a l'interior de la ciutat va tendir a incrementar-se fins el 1918, moment en què s'arribaren a explotar amb aquesta finalitat unes 7.000 vaques lleteres que produïen anualment uns 25,5.106 litres de llet, però que a partir d'aquest moment es van posar moltes restriccions a l'establiment de noves vaqueries a la capital, i que en els anys trenta, com a resultat, mentre que la producció interior s'havia incrementat molt poc, s'importaven d'altres zones de la província entre 47 i 52 milions de litres.

23. Vegeu concretament ROSSELL I VILAR, *La ganaderia de la...*, i LLOVET, *La producció de llet...*, i també, J. RUBIÓ, «Urgell, comarca productora de llet», *Agricultura i Ramaderia* 6, 1928, i J. VILÀ I VALENTÍ, «La ramaderia a Catalunya», a L. SOLÉ I SABARIS, *Geografia de Catalunya*, vol. II, Barcelona, 1960, 447-466. Pel que fa a la producció de derivats làctics d'aquesta zona, cal destacar la creació del Sindicat de la Seu d'Urgell el 1915, que va passar d'elaborar 450.000 litres anuals de llet el 1920, per a la fabricació de formatge i mantega, a elaborar-ne prop de 4 milions el 1936.

i les compren o bé acabades de parir o bé pocs dies abans del part i -en aquest cas en venen el vedell perquè no els surt a compte donar-li llet.²⁴

MAPA 2
Distribució del bestiar boví lleter el 1924 (%)

Fons: elaboració pròpia a partir de l'apèndix estadístic 2.

Pel que fa al bestiar porquí les informacions disponibles també són prou eloqüents. En concret, tot i que en aquest cas l'expansió de l'espècie va ser sens dubte molt generalitzada, a causa de la facilitat amb què la seva explotació proporcionava aliments o ingressos addicionals a les famílies pageses sense gaires costos, hom coincideix en destacar la intensitat que va assolir el seu aprofitament a les províncies de Girona i Barcelona, en dues direccions: la cria i l'engreixament de porcs per al proveïment de la capital o per a vendre'ls a les fàbriques d'embotits

24. Pel que fa concretament al proveïment de vaques lleteres de l'àrea barcelonina, vegeu els treballs que s'indiquen en la nota anterior i E. SIMÓ i NORÒ, *Els Serveis Tècnics d'Agricultura de la Catalunya Autònoma*, Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) (per catalogar), 1934. Pel que fa a la producció de llet per a l'abastament de la capital, ASOCIACIÓ GENERAL DE GANADEROS, *Estadística de la producció de...*, i LLOVER, «Els preus de la llet...». Segons aquest autor, més concretament, en els anys trenta la producció de llet a la província de Barcelona se situava en uns 210.000 litres diaris, sobre una producció total de la regió de 302.000 litres, i d'aquesta producció, alhora, 185.000 litres es destinaven al consum de llet en fresc de la capital i 25.000 a l'elaboració de derivats.

de Vic i Olot, i pel que fa particularment a Girona, la producció de cries per a l'exportació a la resta de Catalunya.

Els successius estudis de J. Salarich, J. d'Abadal, J. Callís i Marquet i G. de Reparaz, il·lustren força bé l'expansió d'aquesta espècie en el partit de Vic, on ja s'assenyalava el 1908 que la seva explotació havia assolit una importància estratègica en el «benestar d'aquesta comarca». Més en general, les memòries de la Junta Consultiva Agronòmica estimaven en més del 60% la proporció de les truges reproductores i del total de l'espècie, que es localitzaven el 1917 a Vic, Berga i el conjunt de la província de Girona, i uns anys més tard, el 1935, R. Vilaró i Galcerán destacava una situació similar i posava més concretament de relleu que «no és estrany, doncs, que augmenti cada dia la proporció de truges de cria en les corts dels nostres ramaders i dels nostres pagesos, i que de les comarques gironines solament, surtin a l'any més de quaranta mil porcells destinats a la recria per altres pobles de Catalunya».²⁵

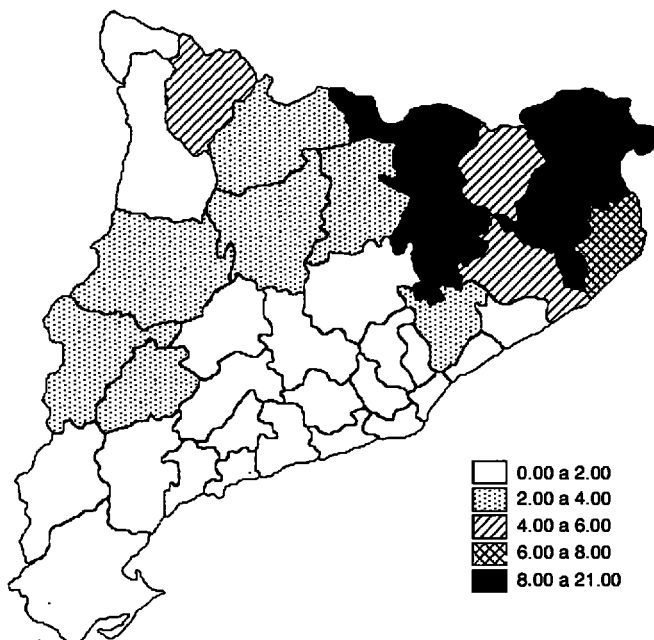
En els casos del cavallí i el mular, finalment, les informacions disponibles són menys abundants. Tot i així, no sembla arriscat concloure que la seva explotació va haver d'intensificar-se en les zones de més tradició productora de la Catalunya septentrional, però que també va tendir a ampliar-se cap a altres comarques més meridionals, pel que fa concretament a la recria de poltres i pollins. L'estadística de 1917 i diversos estudis de l'època ho il·lustren de nou de forma molt explícita. A mitjan dècada de 1910, concretament, s'estimava que el 78% dels caps dedicats a Catalunya a la producció de poltres es localitzaven en els partits de Vic, Figueres, la Bisbal, Olot, Sort i Santa Coloma de Farners, i que un percentatge similar dels guarans i de les eugues de ventre per a la producció de pollins, es trobaven a Vic, la Seu d'Urgell, Tremp, Sort, Puigcerdà i Granollers. Contràriament, a la zona delimitada pels partits d'Arenys, Mataró, Barcelona i Sant Feliu de Llobregat, s'estimava que tan sols s'explotava el 2,3% dels caps dedicats a la reproducció del cavallí, quan se li atribuïa en canvi el 17,4% del total de l'espècie, i en els partits de Balaguer, Cervera i Solsona, se'ls consignava en conjunt prop del 30% de tot el mular, però sols el 2,9% dels caps productors.

Segons P. M. Rossell i Vilar i altres enginyers agrònoms del moment, alhora, al voltant de 1915 ja era constatable que s'estava experimentant una progressiva expansió de la recria cap al sud, per Solsona, Santa Coloma de Farners i Granollers, i segons observava E. Simó i Notó a mitjan dècada de 1930, si bé «A tot el llarg del Pirineu... hi ha eugasses o eugues de ventre que en general no treballen i únicament rendeixen per la cria» i que a les zones de conreu intensiu «les sotmeten a un treball lleuger i a la vegada els fan la cria», els caps produïts eren sovint

25. Sobre aquests processos d'especialització vegeu ara les informacions existents en JCA, *Estudio de la ganadería...*, 181-187, 267; J. SALARICH, *El cultivo alterno*, Vic, 1877, 26-54; ABADAL, «Cultius de la Plana...», 26-34; CALLÍS I MARQUET, «La Plana...», 217-218; REPARAZ, *La Plana...*, 191-194, 232-237; i R. VILARÓ I GALCERÁN, «El bestiar porquí», *Agricultura i Ramaderia*, Barcelona, 1935, 90-91.

«recriats a comarques més baixes, i fora dels que es queden per a repoblar els estables de Catalunya, són venuts als valencians».²⁶

MAPA 3
Distribució dels reproductors de cavall el 1917 (%)

Font: elaboració pròpia a partir de l'apèndix estadístic 2.

En síntesi, si considerem conjuntament l'evolució que van seguir els principals aprofitaments ramaders durant el primer terç del segle xx, podem afegir dues conclusions més als resultats que s'han assolit en l'apartat anterior. En primer lloc, que l'expansió del sector es va concentrar aproximadament en la zona delimitada pels partits de Sant Feliu de Llobregat, Figueres, Viella i Tremp i, en segon lloc, que aquesta expansió va anar acompanyada de la creixent intensificació de diversos processos d'especialització dintre mateix d'aquesta àrea, que van anar avançant de forma complementària. D'una banda, la producció pròpiament de bestiar per a l'exportació a la resta de la regió, que va seguir realitzant-se en les comarques ramaderes tradicionals, on es va intensificar i diversificar, i de l'altre,

26. JCA, *Estudio de la ganadería...*, 182-183, 238-241; ROSSELL I VILAR, *La ganadería de...*, 22-25, 39, «Importancia de la...», 36-37, 51-52, 55-56, i «El desplaçament de la cria mular», *Art del Pagès*, Barcelona, 1917, 4-5; A. BENITO, *La producción del caballo de tiro ligero en Cataluña*, Madrid, Asociación General de Ganaderos, 1916, 19-25; i SIMÓ I NOTÓ, *Els Serveis Tècnics...*, 23-28.

la producció de llet i l'engreixament de porcs, i en menor mesura la cria de poltres i pollins, que va anar adquirint una importància cada vegada més gran en diverses comarques de la província de Barcelona, que importaven sovint de les anteriors el bestiar que precisaven.

Juntament amb aquestes línies d'especialització, però, encara cal considerar-ne una altra, estretament connectada amb les anteriors, i és la que es va desenvolupar particularment a les zones cerealícoles de la Catalunya central i interior, on l'expansió de les superfícies regades, la difusió dels fertilizants minerals i químics, i la ràpida implantació de nous instruments i màquines de conreu i recol·lecció, van permetre reduir amb intensitat les superfícies de guaret i incrementar les produccions de pinsos i farratges.

Això no vol dir, evidentment, que no s'incrementessin també durant el primer terç del segle xx, les produccions d'aquests recursos a les zones ramaderes de Girona i Barcelona, ni que no fossin importants, al mateix temps, les importacions de pinsos i farratges d'altres zones de l'Estat o de l'estranger. El que ara vull destacar, però, és que l'expansió de l'activitat ramadera a Catalunya fou una peça estratègica en la recuperació de l'agricultura regional després de la crisi i que el seu impacte no solament es va deixar sentir a la Catalunya oriental i septentrional, que és on es va concentrar el creixement del sector ramader, sinó també en una gran part de la Catalunya central i interior, en convertir-se en una de les principals zones proveïdores d'aliments per a la ramaderia.²⁷

Segons observava per exemple Francisco X. Rubies el 1910 i reiteraven el 1915 P. M. Rossell i Vilar i J. Poch de Feliu, uns trenta anys després d'haver-se iniciat a Catalunya el creixement del sector ramader, era constatable que a Girona i Barcelona es consumien molts més pinsos dels que es produïen, circumstància que generava dèficits molt pronunciats i que a la zona barcelonina, a més, aquesta situació es feia extensiva als farratges, tot i l'expansió que també havia experimentat la seva producció pels partits de Sant Feliu, Vic o Granollers. En relació amb la zona agrícola de la Depressió Central, en canvi, aquests mateixos autors destacaven les exportacions que es feien anualment de pinsos i farratges «a todas las tierras de ganadería estabulada de la región catalana», i que això era de fet una pèrdua de riquesa que calia corregir.²⁸ Paral·lelament, les

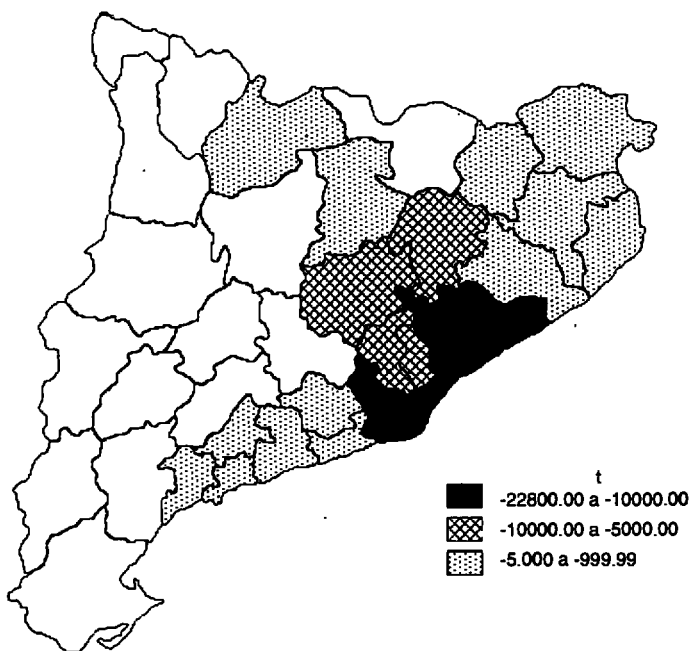
27. Sobre la creixent integració entre les activitats agrícoles i ramaderes que es va desenvolupar a Barcelona i Girona durant el primer terç del segle xx, poden consultar-se els treballs de la JCA, *Estudio de la ganadería...*, 178, 183 i 265; LLOVET, *La producció de llet...*, 9 i 32; ABADAL, «Cultius de la...», 28-33; REPARAZ, *La Plana de...*, 157-207; CALLÍS I MARQUET, «La Plana de...», 209-210; P. VILA, «El Vallès. Assaig geogràfic», *Comarca del Vallès*, Barcelona, 1930, 12-13, 62-65; J. CODINA, *El delta del Llobregat i Barcelona. Genres i formes de vida dels segles xvi al xx*, Barcelona, Ariel, 1971, 364-365; i J. LLOVET i J. M. RIU I VULART, «Avenç sobre les característiques econòmiques de l'agricultura catalana», AESA, Barcelona, 1936, 19 i 21.

28. Vegeu concretament, ROSELL I VILAR, «Importància de la...», 86-88, i *L'Urgell. Centre de cria i cria ramadera*, Barcelona, Mancomunitat de Catalunya, 1917; F. X. RUBIES, «Producció i col·locació o aprofitament dels cereals i farratges al Urgell i la Segarra», FACB, *XIII Congrés celebrat a la ciutat de Tàrraga*, Barcelona., 1910, 78-103; J. POCH DE FELIU, «Importància de la vaca lletera a la regió d'Urgell», FACB, *XVIII Congrés celebrat a la ciutat de Balaguer els dies 23 i 24 de maig del any 1915*, Barcelona, 1917, 57-67; ROF I CODINA, «El ganado mayor que...», 61; i JCA, *Estudio de la ganadería...*, 185.

estadístiques ferroviàries de 1916 consignaven unes exportacions de fenc, palla i farratges des de la província de Lleida d'un 80.500 t, que es dirigien concretament a Barcelona i Tarragona, i unes importacions netes d'aquestes províncies que s'elevaven només una mica més, fins a unes 86.000 t, el 73% de les quals corresponien a Barcelona.²⁹

MAPA 4
Zones deficitàries de pinsos el 1937 (t)

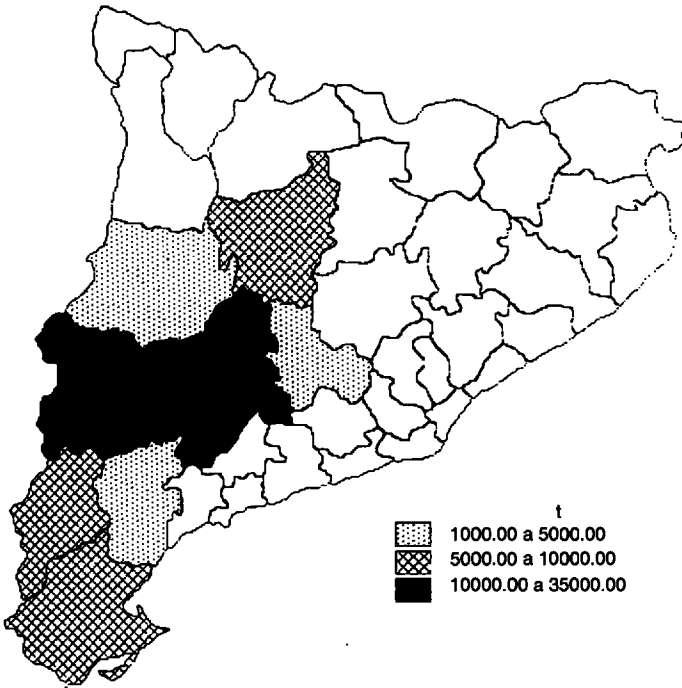

Font: elaboració pròpia a partir de l'apèndix estadístic 2.

Segons es desprèn finalment de dos estudis de la Generalitat de Catalunya del novembre de 1937 i el gener de 1938, podem estimar que les importacions totals de cereals pinsos «d'altres regions espanyoles o de l'exterior» se situaven en unes 56.000 t anuals abans de la guerra, quan els excedents totals de les zones productores de Catalunya devien superar fàcilment les 100.000 t, i que els déficits més importants es produïen de nou a la província de Barcelona, on les necessitats netes superaven normalment les 70.000 t.

29. JCA, *Estudio de la ganadería...*, 185, i CÁMARA DE COMERCIO DE BARCELONA, *Memoria comercial del año 1916*, Barcelona, 1917, on s'informa del tràfic per estacions en les línies de Zaragoza a Barcelona, i de Lleida a Reus i Tarragona, de la Compañía de Hierros del Norte de España.

MAPA 5
Zones excedentàries de pinsos el 1937 (t)

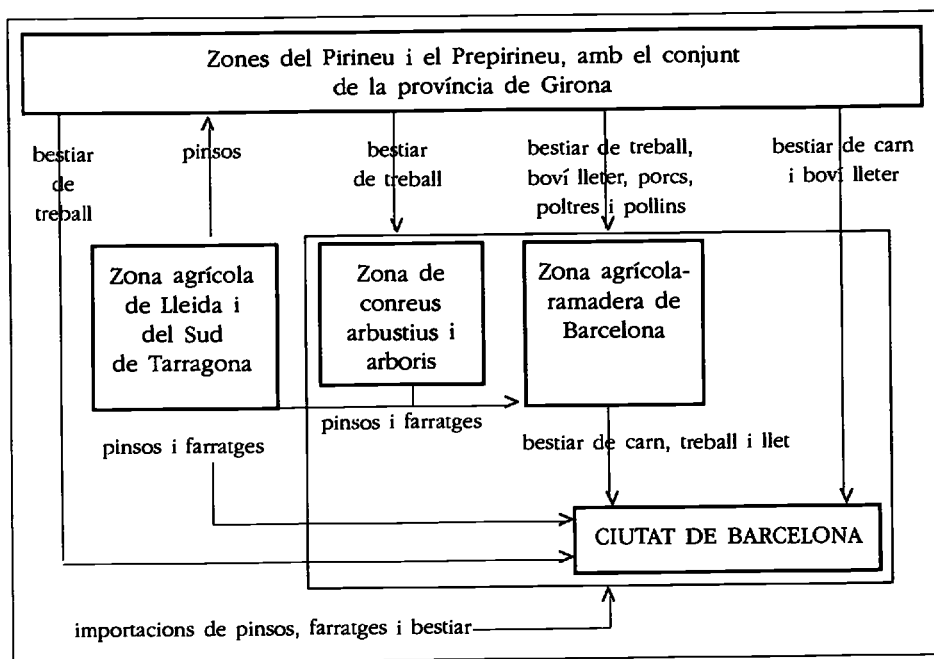

Font: elaboració pròpia a partir de l'apèndix estadístic 2.

En base precisament a aquestes informacions s'han elaborat els mapes 4 i 5 que tanquen aquest apartat, en els quals queden ben definides les dues grans zones que es van acabar articulant a nivell regional pel que fa al subministrament i al consum d'aquests recursos. D'un costat la Catalunya nord-oriental i litoral, que a més de les comarques vitivinícoles inclouria la Seu d'Urgell i les zones agrícoles i ramaderes de Girona i Barcelona, on els dèficits més importants s'assolirien des de Sant Feliu a Mataró, Granollers i Vic. De l'altre, la Catalunya occidental i meridional, que inclouria gairebé tota la zona agrícola lleidatana, Gandesa i Tortosa, amb superàvits molt elevats a la Depressió Central i a Montblanc, que esdevindria així la principal zona proveïdora de l'anterior. En el casos de Gandesa, Tortosa i Montblanc, probablement, de les zones vitivinícoles de Tarragona, i en els de Balaguer, Solsona, Lleida i Cervera, de la resta de zones deficitàries juntament amb les importacions de l'exterior.

Així, els principals fluxos físics que s'haurien acabat articulant al voltant del sector ramader, penso que es poden sintetitzar de la forma següent:

GRÀFIC 2
Fluxos físics del sector agropecuari català en la dècada de 1930

5. La reestructuració del sector agrari i el protagonisme de les explotacions familiars

En resum, si el creixement del sector ramader va ser una de les respostes més destacades de l'agricultura europea a la crisi finisecular, i gràcies a la qual va ser possible la recuperació i expansió de l'activitat agrària en moltes zones del continent durant el primer terç del segle xx, podem concloure que aquesta alternativa va ser més complexa i difícil de realitzar en indrets com en Catalunya, on es partia d'unes condicions climàtiques i biològiques molt diferents, i on les pautes d'especialització que s'havien anat imposant durant el segle xx, van mantenir en un lloc secundari el desenvolupament i millorament de la ramaderia.

A partir de l'exposició realitzada fins aquí, però, els interrogants que poden formular-se, en relació particularment amb les circumstàncies socials que van possibilitar els anteriors processos, són molt nombrosos. En concret, qui va impulsar aquells canvis i com ho va fer? Es pot parlar de l'existència d'empresaris innovadors i seguidors en un o altre aspecte dels processos de canvi que es van anar desenvolupant? Es van modificar les formes contractuals que lligaven propietaris i cultivadors? En quina mesura van intervenir uns i altres en l'expansió i reorganització del sector?

En les pàgines anteriors no s'han donat prou elements per respondre aquestes preguntes, i no és possible per tant treure'n conclusions. Tot i així, penso que pot ser útil plantejar algunes hipòtesis de treball que hauran de desenvolupar futures investigacions, per respondre, si no a totes, a una part almenys de les preguntes anteriors.

En altres estudis ja s'ha mostrat, concretament, la reduïda presència que tenien les grans explotacions capitalistes que utilitzaven preferentment treball assalariat, en el sector agrari català de finals del segle XIX, i que l'activitat d'aquest sector es trobava en canvi organitzada en petites i mitjanes explotacions cedides normalment en arrendaments i parceries o en propietats de reduïdes dimensions, portades també com les anteriors per famílies pageses. Segons es desprèn d'aquests treballs, alhora, tot sembla indicar que aquesta estructura social va tendir a accentuar-se amb el temps, a mesura que també s'anava difonent la petita i mitjana propietat pagesa, i que durant el primer terç del segle XX, per tant, va ser principalment sobre la base de diferents tipus d'explotacions familiars que es va anar materialitzant la transformació del sector. En uns casos, a través de les iniciatives que haurien desplegat els propietaris familiars cultivadors directes, però més en general, a través de les iniciatives que haurien impulsat els propietaris absentistes, pressionats a vegades pels seus cultivadors, adoptant uns nous tipus de contractes que potenciaven els canvis tecnològics.³⁰

En relació amb les zones ramaderes, diferents exemples confirmen àmpliament aquests resultats i mostren, com les il·lustracions que es proposen en els estudis que estem comentant, una realitat molt complexa. Segons observava per exemple Pelai Negre el 1935, «La propietat no ha quedat estancada a mans d'unes poques famílies; s'ha anat redistribuint constantment i els nous adquirentos sempre han estat en llur majoria pagesos, treballadors de la terra... que han adquirit la terra no com un mitjà de renda, sinó en qualitat d'instrument de treball».³¹

En aquest context, alhora, diverses informacions també indiquen que el desenvolupament de l'activitat ramadera es va seguir realitzant majoritàriament a través d'arrendaments i parceries; encara que de formes diverses. En uns casos, per exemple, s'informa que els propietaris de terres no van participar gairebé mai en el negoci ramader, encara que van actualitzar els seus ingressos com a rendistes, i que aquesta situació va generar una notable millora en la condició econòmica d'arrendataris i parciers benestants, de zones com Puigcerdà, Vic, i

30. Sobre aquestes qüestions, vegeu concretament: GARRABOU, PUJOL i COLOMÉ, «Salaris, ús...»; GARRABOU, PUJOL, COLOMÉ i SAGUER, «Estabilidad y cambio...»; «La crisi finisecular...»; i GARRABOU, SAGUER i SALA, «Formas de gestión y evolución de la renta a partir del análisis de contabilidades agrarias: los patrimonios del Marqués de Sentmenat en el Vallés y Urgell (1820-1917)», *Noticiario de Historia Agraria* 5, 1993, 97-125.

31. Sobre la difusió de la propietat pagesa, vegeu per exemple J. RIBA, «Transformacions socials. Problemes passats. Problemes que venen», *Calendari del Pagès*, Barcelona, 1931, 66-69, i P. NEGRE, *Evolución del Régimen de propiedad en Cataluña, singularmente en la diócesis de Gerona*, La Bisbal, 1921, i «Necessitat d'una política social agrària. La difusió de la propietat», *Agricultura i Ramaderia* 2, Barcelona, 1935, 21-22.

més puntualment la província de Girona.³² En altres partits, en canvi, com en els de Sant Feliu de Llobregat, Granollers, Berga i, més en general, els de la província de Girona, s'informa que es van tendir a difondre nous contractes de parceria que incrementaven la participació dels propietaris en les inversions i despeses de les explotacions, i que entre les noves aportacions ocupaven un lloc destacat les relacionades amb l'adquisició i manteniment de bestiar.³³

A partir d'aquests estudis i informacions, per tant, tot sembla indicar que l'expansió de l'activitat ramadera a Catalunya va ser impulsada sovint per parcers i arrendataris que ampliaven així les seves fonts d'ingressos, i que això va anar acompanyat de canvis significatius en els contractes de conreu i en l'estructura mateixa de la propietat, en aquest cas, perquè una franja almenys d'aquest col·lectiu va poder obtenir els recursos necessaris per adquirir les terres que treballaven. Quan aquest canvi de propietat no es va donar, alhora, mentre que en unes zones s'informa que els propietaris es van mantenir al marge del nou negoci ramader, sense perdre, però, l'ocasió de beneficiar-se'n, en d'altres s'informa en canvi de la situació contrària, i de la progressiva difusió de nous contractes d'explotació que passaven a incloure l'activitat ramadera.

Durant el període que estem considerant, en síntesi, tampoc en el cas de la ramaderia com en el de l'agricultura hauria estat rellevant l'articulació d'empreses capitalistes amb treball assalariat, sinó que tot apunta, contràriament, al fet que hauria estat sobretot a partir de petites i mitjanes explotacions de caràcter familiar que s'hauria materialitzat l'expansió i transformació del sector, en alguns casos, fins i tot, amb l'exclusiva participació dels arrendataris o parcers.³⁴

32. En relació amb el protagonisme dels arrendataris o parcers en l'expansió de l'activitat ramadera, vegeu per exemple N. FAGES DE ROMÀ, «La paz y la agricultura», *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, Barcelona, 1877; ABADAL, «Cultius de la Plana...», 31-34, ROSSELL I VILAR, *La ganaderia en...;* i J. ROSICH, «Modalitats dels contractes d'arrendament i parceria a la província de Girona», *Agricultura i Ramaderia* 5, Barcelona., 1932, 81-83. Pel que fa als processos d'actualització de rendes per part dels propietaris de terres, Rosich assenyalava, en relació a Girona, que des de la dècada de 1880 «s'han adoptat els contractes d'arrendament a preu alçat o els contractes de parceria a part de fruits», i que «Fins en els casos de senzills arrendaments de terres de poca cabuda, la producció ramadera ha permès satisfer canons relativament grossos per les avantatges que a l'agricultor donen, disposar sempre, de farratges per a alimentar el bestiar». A la zona de Vic, alhora, autors com ABADAL, «Cultius de la Plana...», J. CALLIS I MARQUET (*Varietades del contrato de aparceria en las comarcas de la provincia de Barcelona*, Vic, 1951), i GALDERICH (*Les aportacions al contracte de masoveria en el terme municipal de Vich*, Vic, 1936), informaven que si bé l'activitat ramadera es va mantenir normalment en mans dels parcers, els agricultors pagaven als propietaris per les superfícies de farratges que utilitzaven, més enllà d'un mínim estipulat, les parts de fruit que haguessin generat si haguessin estat sembrades d'ordi.

33. Vegeu per exemple els casos que es proposen també en LLOVET I RIU, «Avenç sobre les característiques...»; «Una mellora introduïda a la finca Can Baixeres de Vich», *Revista de la Cambra Agrícola Ausetana* 65, 1911, 1018-1022; ROSICH, «Modalitats...»; J. SABATER, «El balanç d'una transformació de pactes contractuals», *Agricultura* 6, 1925, 150-156; RIU I VULART, «Característiques econòmiques...»; «Del notable informe elaborat pel Doctor don Pelai Negre sobre nostre sistema contractual agrari, copièm íntegrament els paràgrafs següents», *Butlletí de la Federació Sindical Agrària* 75, 1925, 1-8; P. NEGRE, «Una informació aprop nostre sistema contractual agrari», *Butlletí de la Federació Sindical Agrària* 74, 1925, 3-6; i CALLIS I MARQUET, *Varietades del contrato...*

34. Dintre de les excepcions caldria situar, per exemple, les indústries lleteres de Casanoves i Bertran i Salas del Baix Llobregat, que serien de fet l'equivalent ramader a l'empresa Codorniu en el cas de la vinya. Pel que fa al protagonisme que van mantenir les explotacions de caràcter familiar

Però ¿per què una activitat que proporcionava elevats ingressos a petits i mitjans agricultors i ramaders no va estimular l'articulació d'explotacions capitalistes de forma més generalitzada? i ¿per què uns propietaris van optar per cedir totalment el control de l'activitat, mentre altres van participar en el seu desenvolupament i van reajustar amb aquesta finalitat els pactes tradicionals d'explotació? Sota el meu punt de vista, aquestes qüestions només es podran contestar quan es coneguïn millor dues variables. D'un costat, les circumstàncies tècniques i econòmiques en què es desenvolupava l'activitat ramadera durant el període de temps que estem estudiant i, de l'altre, el grau de diferenciació social entre els propietaris i parcers de les diferents zones productores, i els nivells de conflictivitat existents entre ells.

En aquest context, però, algunes hipòtesis semblen més operatives que altres. En particular, no crec que sigui arriscat considerar que tant la ramadera com l'agricultura eren en general opcions poc atractives per a tots aquells propietaris que podien accedir a les inversions més rendibles que se situaven normalment fora del sector agrari, i d'aquí que o bé cedissin la seva explotació o es limitessin a participar-hi indirectament, ja fos per anar-se desprenent en bones condicions de les seves propietats i invertir en altres sectors, o per mantenir diversos tipus d'ingressos amb menys inversions i despeses de les necessàries.³⁵

Alhora, també sembla raonable pensar que arrendaments i parceries devien de ser les millors alternatives possibles per tota aquella franja de propietaris amb possessions importants, però disperses i/o insuficients per canviar d'activitat, i en síntesi, que sols tendissin a articular-se explotacions pròpiament capitalistes quan resultaven integrades en una activitat més àmplia de tipus agroindustrial, com podien ser algunes fàbriques de llet i derivats làctics, o algunes fàbriques d'embotits. Fins i tot en aquests casos, però, que van ser sens dubte excepcionals, és important no perdre de vista que l'activitat estrictament ramadera es reduïa a la producció de primeres matèries per a llur transformació, i que aquesta era, en definitiva, la funció que estaven desenvolupant cada vegada més les explotacions pageses que es mantenien en el sector, com a resultat d'uns processos de canvi que afectaven a la vegada les activitats agràries i les industrials.

---

en el desenvolupament de l'activitat ramadera, vegeu els diversos exemples que es proposen en els estudis i les informacions que se citen en les notes anteriors, o també el treball de Pau Vila el 1930, on destacava que «el tipus de masia granja amb 8 o 10 vaques» era la més representativa de la comarca del Vallès (VILA, «El Vallès...», 12-13, 62-63). Segons diverses informacions de 1935 i 1937, finalment, sabem que era excepcional tenir més de 10 vaques entre els ramaders que proporcionaven llet a la capital, i que de 162 ramaders que el 1935 portaven la llet a Lleteries de la Seu d'Urgell S.A., per la seva transformació, tres tenien 10 vaques, un en tenia 15, i la resta en tenien menys de 5 (ANC, per catalogar).

35. Segons assenyalava el mateix J. Rosich el 1933, per exemple, bona part dels diners que obtenien els propietaris amb la venda de llurs finques «era invertida en valors, i l'altra en l'establiment d'indústries i comerços. L'absentisme o l'encariment de la vida moderna feia que molts propietaris no poguessin viure amb les escasses rendes que obtenien de la terra, i les venien per obtenir majors rendiments o per a establir un negoci o indústria, pels fills que havien pres altres activitats» («La desvalorització de la propietat rústica», *Agricultura i Ramaderia*, Barcelona, 1933, 73-74).

6. *Conclusions*

Encara que les informacions utilitzades no han permès conèixer amb tot el detall que seria desitjable, l'evolució que va seguir el sector ramader català després de la crisi finisecular, penso que permeten plantejar algunes conclusions i hipòtesis prou sòlides sobre les seves característiques més importants.

En primer lloc, cal tenir present que a diferència d'altres llocs del continent, l'expansió del sector ramader a Catalunya no es pot entendre al marge de tot un ampli conjunt de canvis que van afectar al mateix temps aspectes estratègics dels processos agrícoles de producció i entre els quals cal destacar, per la seva especial incidència en la reducció del guaret i en el creixement de les produccions orientades a alimentar la ramaderia: el creixement de les superfícies regades, la difusió dels fertilitzants minerals i químics i la creixent utilització de nous instruments i màquines de conreu i recol·lecció. En segon lloc, també és important destacar la profunda transformació biològica que va acompanyar l'expansió de les principals espècies ramaderes i que va haver d'anar acompanyada d'una significativa reorientació en les tècniques tradicionals de producció. Finalment, destaquem també l'important salt qualitatiu que van experimentar els processos interiors d'especialització i els lligams de les explotacions amb el mercat, especialment a tot Catalunya central i septentrional.

Simultàniament, i tot i que les fonts utilitzades no permeten plantejar resultats igualment sòlids sobre els canvis socials que van acompanyar les anteriors trajectòries, no sembla arriscat concloure que l'expansió de la ramaderia es va realitzar com en altres activitats agràries de Catalunya, a partir sobretot de les iniciatives de petits i mitjans propietaris, arrendataris i parcers, que utilitzaven preferentment la força de treball familiar, i que en aquest procés, finalment, mentre que les franges més ben situades de la pagesia van veure facilitat el seu accés a la propietat, una part important de les explotacions afectades va començar a transformar-se en proveïdora d'un nou tipus de sector industrial de transformació, que en els casos analitzats serien principalment les fàbriques de llet i embotits.

APÈNDIX ESTADÍSTIC 1
Índex de preus i salaris nominals, 1913=100

	(I)	(II)	(III)	(IV)		(I)	(II)	(III)	(IV)
1865	69,08		101,57		1901	95,83	118,75	93,18	79,51
1866	67,92		84,22		1902	97,92	124,69	91,95	79,51
1867	69,50		91,26		1903	100,00	122,19	92,41	80,98
1868	60,58		115,14		1904	100,00	119,43	94,25	84,88
1869	65,75		90,30		1905	100,00	114,37	90,64	88,78
1870	65,92		88,44		1906	100,00	109,28	85,93	88,78
1871	65,00		94,73		1907	100,00	114,37	90,64	88,78
1872	69,42		95,08		1908	100,00	102,42	96,91	101,46
1873	79,17		94,02		1909	100,00	96,74	99,39	84,39
1874	70,83		95,43		1910	100,00	92,63	93,42	95,61
1875	82,42		91,71		1911	100,00	96,68	87,98	103,90
1876	85,83		91,51		1912	100,00	100,41	94,83	102,93
1877	87,42		96,34		1913	100,00	100,01	100,00	100,00
1878	80,42		104,93		1914	102,00	99,80	100,58	82,93
1879	80,58		103,48		1915	108,33	114,99	113,83	96,59
1880	85,33		104,78		1916	104,17		122,36	107,32
1881	91,75		99,30		1917	116,67		135,88	121,46
1882	94,50		106,54		1918	142,33		156,16	173,66
1883	94,83		101,92		1919	183,50	237,97	158,55	187,80
1884	95,92		94,63		1920	233,67	263,01	215,91	178,54
1885	95,58		87,44		1921	255,17	176,69	153,62	170,24
1886	95,08		85,78		1922	252,50	138,63	131,66	147,80
1887	96,00		82,91		1923	233,33	126,65	128,75	167,32
1888	93,00		81,96		1924	233,33	127,61	134,23	176,59
1889	89,58		79,04		1925	233,33	122,64	155,49	164,39
1890	93,00		77,83		1926	233,33	114,48	146,47	144,39
1891	96,50	116,76	85,01	72,20	1927	233,33	105,18	157,82	163,90
1892	98,17	137,06	90,36	72,20	1928	233,33	98,93	159,13	155,61
1893	91,92	138,43	85,56	72,20	1929	250,00	102,30	161,52	168,29
1894	92,83	144,60	73,05	64,88	1930	250,00	111,05	148,18	160,49
1895	93,08	129,24	72,25	62,93	1931	250,00	115,52	149,40	154,15
1896	93,08	110,51	81,80	62,93	1932	266,67	111,05	148,06	163,41
1897	91,67	102,93	97,37	85,37	1933	266,67	112,80	141,88	171,71
1898	88,92	127,08	107,34	79,51	1934	266,67	100,92	153,17	157,56
1899	97,25	136,62	91,89	79,51	1935	266,67	100,94	152,77	185,85
1900	97,25	118,26	90,36	79,51					

(I): salaris, (II): fertilitzants minerals i químics, (III): blat, (IV): carn de porc.

Font: GARRABOU, PUJOL i COLOMÉ, «Salaris...», *op. cit.* (apèndix estadístic), PUJOL, *Les transformacions...*, *op. cit.* (pàgines 996-1.027), i «La difusión de los fertilizantes...», *op. cit.* (apèndice estadístico).

APÈNDIX ESTADÍSTIC 2
 Variables que s'indiquen per partits judicials

	<i>Total boví</i> (n.º caps)	<i>Boví lleter</i> (n.º caps)	<i>Rep. Cavallí</i> (n.º caps)	<i>Def. Piensos</i> t	<i>Sup. Piensos</i> t
Viella	4.613	833	123		
Sort	6.457	351	1.150		
La Seu d'Urgell	11.844	1.076	526	-2.150	
Tremp	3.719	74	284		
Balaguer	3.474	442	567		4.300
Lleida i Bor.	2.709	674	442		25.720
Gandesa	120	36			5.225
Tortosa	560	234	70		6.500
Falset	190	29	11		2.765
Cervera	457	138	169		33.400
Solsona	2.134	86	124		6.700
Puigcerdà	15.252	1.147	3.283		
Berga	2.300	849	500	-1.100	
Manresa	400	538	54	-7.300	
Igualada	120	155	45		2.950
Montblanc	180	17			12.350
Reus	200	75	7	-3.300	
Tarragona	200	144	14	-4.950	
Valls	200	29	14	-1.000	
El Vendrell	160	53	12	-1.280	
Vil. i la Geltrú	230	395		-2.270	
Vilafranca	230	395		-3.950	
Barna i S. Feliu	4.560	10.603	283	-37.750	
Sabadell	600	1.854	111	-5.800	
Mat. i Arenys	1.550	1.815	185	-10.150	
Granollers	800	3.776	627	-13.500	
Vic	3.700	3.818	4.230	-7.050	
Sta. C. Farners	7.863	1.240	957	-3.100	
Olot	16.040	844	844	-2.050	
Figueres	6.546	503	1.894	-1.700	
Girona	10.280	596	2.309	-3.100	
La Bisbal	5.681	654	1.427	-4.400	

Font: JCA (1920), ASOCIACIÓN GENERAL DE GANADEROS, *op. cit.* i SERVEIS TÈCNICS D'AGRICULTURA, *La ramaderia catalana i la necessitat de pinsos*, 1938, ANC, per catalogar.

Resum

En aquest article s'analitza el procés d'especialització ramadera que es va experimentar a Catalunya entre les darreres dècades del segle i 1936, intentant posar particularment en relleu tres qüestions. En primer lloc, la importància estratègica que van tenir en aquesta expansió un ventall molt ampli d'innovacions, molt especialment la difusió de noves races d'animals del centre i el nord d'Europa. En segon lloc, l'intens procés d'especialització que va acompanyar el creixement del sector entre les diferents zones productores de la regió i, en tercer lloc, el fort protagonisme que van tenir en l'articulació d'aquests processos les explotacions agràries familiars.

Paraules clau: Agricultura, ramaderia, camperolat.

Abstract

This article examines the evolution of stock raising in Catalonia between 1880 and 1936 in the direction of an increasing specialization. It stresses the importance to the process of several innovations, especially the introduction and spread of new animal breeds from Central and Northern Europe; the high degree of regional specialization that accompanied the growth of the sector; and the major role played by small family farms in these developments.

Key words: Agriculture, livestock, peasantry, family farms, Catalonia.